

Svedjebruket i den svenska skogen -en historisk översikt

Fredrik Luhr jk 93/97

Inledning

Varför är svedjebruk intressant för skogsmän idag? Jag anser att man kan få en ökad förståelse för brandhistorik och branddynamik i våra skogar om man känner till svedjandets historia. Svedjandet utgör ett viktigt komplement till den naturliga förekomsten av brand i våra skogar, och på många ställen i landet är svedjandet antagligen en viktigare faktor än naturliga bränder när det gäller brandhistorik. Vidare anser somliga att svedjebruket under delar av vår historia har spelat en viktigare roll för försörjningen än det jordbruk som bedrevs på den permanenta åkermarken.¹

Syftet med denna uppsats är att översiktligt redogöra för svedjebrukets roll i Sverige ur ett historiskt perspektiv. Jag kommer att beskriva vad svedjebruket innebar rent praktiskt samt försöka belysa vilken betydelse denna markanvändning har haft för Sverige genom historien. Jag kommer även att behandla svedjandets teknik och praktiska utförande samt statsmaktens syn på denna form av skogsutnyttjande.

Definition av svedjebruk

När man studerar svedjebruk finner man relativt snart att den akademiska världen är långt ifrån enig när det gäller svedjandets roll. Redan när man söker definitionen på svedjebruk finner man att det råder delade meningar om vad olika författare menar med svedjebruk. Under 1992 hölls ett symposium "Svedjebruk och röjningsbränning i Norden fram till 1800-talet". På detta symposium dryftades terminologin och till slut enades man om att definitionen av svedjebruk skulle lyda som följer: "Bränning av skog för att odla säd under en kortare period under några år."² Jag har valt denna definition och kommer därför att koncentrera mig på denna form av svedjebruk. Således kommer jag inte att behandla de typer av bränning som syftar till att producera bete eller anlägga permanent åker.

När svedjades skogsmarken?

Även när det gäller tidpunkten går åsikterna isär. Vissa menar att svedjebruk bedrivits åtminstone sedan järnåldern i Sverige.³ Andra hävdar att svedjebruket inte var något alternativ förrän rågen kom till Sverige⁴, vilket skedde under senare delen av järnåldern eller i början av medeltiden.

Det är utifrån arkeologiskt källmaterial svårt att avgöra hur betydelsefullt svedjandet har varit, man kan oftast bara konstatera att det har förekommit. När vi däremot börjar få skriftliga källor förändras bilden en aning. De första skriftliga beläggen för att svedjebruk har förekommit finner man i landskapslagarna från 1280-1330.⁵ Under denna period, d.v.s. högmedeltiden fanns i Sverige inget generellt förbud mot svedjande, men man fick ej skada ollonbärande ekar.⁶ Orsaken till att ekarna ej fick skadas var att ekollon utgjorde ett viktigt kosttillskott för befolkningen.

Under 1500-talet får vi säkrare belägg för svedjandet och var det förekom.⁷ Svedjebruket anses ha haft sin höjdpunkt under 1500-talet⁸, men det var en vanlig

¹ Kardell et al 1980

² Myrdal 1992, Symposierapport

³ Lindman 1993 s.71-75

⁴ Engelmark 1995 s.34

⁵ Kardell et al 1980

⁶ Ibid.

⁷ Myrdal 1995, Inledning

form av skogsutnyttjande ända fram till 1850-talet. Förklaringen till varför svedjebruket gick tillbaka under 1800-talet var att skogen började få ett värde i form av virke i och med sågverkens expansion över landet. I och med detta gick en lång epok mer eller mindre i graven, även om enstaka svedjor anlades ända fram till slutet av 1930-talet.⁹ Svedjebrukets omfattning fluktuerade dock både över tiden och även i olika landsändar. Detta berodde på hur statsmakten såg på svedjebruket, vilket kommer att behandlas utförligare under rubriken Statsmaktens syn på svedjebruket.

Var i Sverige svedjade man?

Svedjebruk har antagligen bedrivits i hela landet¹⁰, eventuellt med undantag för det nordligaste Lappland. I lappmarken hade man stora problem med sädesodlingen p.g.a. frost och ett allmänt bistert klimat. Koloniserörerna av denna landsände fick därför förlita sig mer på jakt och fiske än jordbruk.¹¹ Den allmänna åsikten är alltså att svedjebruk har bedrivits i hela landet, med några få undantag. Nästa fråga blir då var det bedrevs intensivast. Svaret på denna fråga är landets sydöstra delar samt i de trakter där många finnar slog sig ner, som t.ex. Värmland och finnmarkerna i Dalarna.¹²

Exempel på platser där svedjandet inte var så vanligt var landets slättbygder där förutsättningarna för odling på permanent åker var mer gynnsamma och där man hade en tradition av åkerbruk. En annan del av landet där svedjandet var mindre vanligt var i Bergslagen där allmogens svedjande tvingades konkurrera med järnhanteringen om marken.¹³ Bergsmännen behövde stora landarealer för att tillgodose sitt behov av kolved. Bergslagen har under en stor del av Sveriges historia utgjort ryggraden i den svenska ekonomin och genom detta låg det i statsmaktens intresse att tillgodose bergsmännens krav.

Vad odlades på svedjorna?

Från 1500-talet var det i huvudsak tre grödor som var intressanta på den svedjade jorden, nämligen råg, potatis och rovor.¹⁴ Om man går ännu längre tillbaks, till den yngre stenåldern, förekom det bränning för brödsädsodling, då i form av korn. Det finns vissa skillnader i landet med avseende på vilka grödor som var vanligast. I Småland och stora delar av södra Sverige var det vanligast att man odlade potatis och rovor. I Dalarna och längre norrut var det vanligare med råg.¹⁵

Generellt kan man säga att där man svedjat granskog lämpade sig rågen väl. Rågen som odlades importerades eller härstammade oftast från Finland.¹⁶ Förklaringen till detta är antagligen att finnarna med sin långa tradition av svedjebruk hade provat ut sorter som lämpade sig väl för odling på svedjeland. Den råg man använde kallades tuvråg, midsommarråg¹⁷, skogsråg, rotråg eller buskråg.¹⁸ Dessa typer av råg såddes i glesa sådder och bildade kraftiga tuvor som producerade stora mängder strå per

⁸ Ibid.

⁹ Lindman 1993 s.71-75

¹⁰ Kardell et al 1980

¹¹ Aronsson 1995 s.158

¹² Kardell et al 1980

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Tvensberg 1995 s.112

tuva.¹⁹ Detta faktum innebar att det gick åt mycket mindre utsäde än vid åkerodling.²⁰ Vid odling av råg undvek man sura och sankta partier samt torra sandmoar då dessa ej bar råg.²¹

Potatisen ersatte successivt rovarna under 1800-talet över hela landet. Ett undantag finns dock från denna regel, detta var de svedjor som låg oländigt till i terrängen alternativt långt från gården. Orsaken till att rovarna var intressanta på dessa lokaler trots potatisens spridning var att det var lättare att transportera ut rovfrö än sättpotatis.²²

Oftast utnyttjades svedjan under ett par år efter själva svedjandet. När man söker efter växtföljder i litteraturen, d.v.s. i vilken ordning man odlade olika grödor på svedjan finner man att det inte finns några uppgifter om detta.²³ Det förefaller som om man inte haft någon kombination av grödor och växtföljd som man trodde gav det bästa resultatet, utan man sådde antagligen det man trodde på alternativt efterfrågade. Det förekommer även uppgifter på att man haft blandat utsäde på samma svedja, som t.ex. råg och potatis tillsammans med ladfrö.²⁴ Ladfrö var uppsopet man fick från ladorna där man lagrat sitt hö över vintern. Det faktum att man utnyttjade ladfröet som kan antas ha haft relativt låg grobarhet belyser den gamla bondekulturens själ, där inget fick förfaras.

Statsmaktens syn på svedjebruket

Under slutet av 1200-talet och in på 1300-talet upptecknades Sveriges landskapslagar, och det är i dessa som svedjebruket först omnämns i de skriftliga källorna.²⁵ Trots att historikerna anser att svedjandet var väl utbredd under denna period omnämns det i ringa omfattning i lagskrifterna. Förklaringen till detta är oklar, men flera tänkbara förklaringar har getts, t.ex. att svedjebruket var en relativt blygsam hantering, att det var en enskild angelägenhet som sällan gav upphov till rättstvister eller att lagstiftarna satt centralt och därför inte kom i kontakt med svedjebruket.²⁶

Om man går framåt i historien ser man att statens viktigaste inkomstkälla fram till 1600-talet var jordskatterna och därför såg man positivt på svedjandet under denna period.²⁷ Det låg i statsmaktens intresse att landets uppodlade areal skulle öka under denna period, allt för att öka inkomsterna till statskassan. Redan under 1500-talets slut uppstod dock en kluven syn på svedjebruket och orsaken till detta var att bergsbruket kom i konflikt med den svedjande allmogen. Detta i kombination med en stor invandring av finnar under 1590-talet innebar att konflikten accentuerades och förbud mot svedjande infördes på en del bruksorter i Bergslagen.²⁸ På 1600-talet fick statsmakten en alltmer negativ syn på svedjandet, vilket resulterade i ett generellt förbud mot svedjande på krono- och allmänningsskog.²⁹ Förbudet kom år 1647 och mötte ett stort motstånd, vilket kan märkas i form av domar mot allmogen i Värmland

¹⁹ Kardell et al 1980

²⁰ Kardell et al 1980

²¹ Ibid.

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

som svedjat trots förbudet.³⁰ Även allmogen i Norrland protesterade kraftigt mot 1647 års förbud.³¹ Protesterna resulterade 1692 i att förbudet upphävdes på kronans skogar lokaliserade utanför bergsbrukets intresseområden.³²

Under 1730-talet försökte statsmakten åter begränsa svedjandet genom att införa en komplicerad byråkrati, men denna ansträngning misslyckades. Efter fem år lättade man på byråkratin. Den troliga förklaringen till detta anses vara att bönderna som grupp hade fått alltmer att säga till om i samhället³³ och därigenom blivit en grupp med inflytande.

Under 1800-talet ökade befolkningen från 2,3 till 3,5 miljoner³⁴. Följden av detta blev ett intensivare utnyttjande av marken för att kunna föda den kraftigt växande befolkningen. Från denna period kan man i landshövdingberättelserna från i stort sett alla län läsa om hur svedjandet fördömdes.³⁵ Trots detta lyckades man inte begränsa svedjandet i någon nämnvärd omfattning. Inte förrän mot 1800-talets slut och i början på 1900-talet gick svedjandet tillbaka, inte p.g.a. statsmaktens syn på företeelsen utan för att skogen i sig fick ett värde i och med en expanderande sågverksindustrin. Ännu en bidragande orsak var att man började bedriva ett intensivare jordbruk med gödsling av åkrarna³⁶, vilket resulterade i att svedjandet inte längre blev lika viktigt.

I Frans Kempes program med titeln Skogshushållning i Norrland kan man läsa om vad Kempes ansåg om vad svedjandet gjort för skogstillståndet.³⁷ Kempe ansåg att svedjebruket hade inverkat mycket negativt på den norrländska skogarna. Kempes uttalanden är ett bevis på att besuttna personer, ofta med en akademisk utbildning genom historien generellt haft en negativ syn på svedjandet. Dessa personer behövde dock till skillnad från allmogen inte oroa sig för sitt dagliga bröd, och hade därigenom antagligen lättare att se svedjebrukets negativa effekter för marken.³⁸

Svedjebrukets teknik³⁹

Under vårvintern såg man ut svedjan och alla träd och buskar avverkades. Eventuellt husbehovsvirke kördes hem och resten fick ligga och torka över sommaren. Om man skulle odla potatis eller rovor antändes veden påföljande vår, om man odlade råg först någon gång mellan midsommar och augusti ett år efter avverkningen.

Redan vid fällningen planerades bränningen genom att man fällde in mot den yta som skulle brännas samt försökte få bränslet att täcka hela ytan. Innan själva bränningen ordnade man en brandgata, ibland med en mineraljordssträng. Bränningen ägde oftast rum under kvällen eller natten, och då bränningen utgjorde ett kritiskt moment samlade man ofta ihop grannar som kunde se till att elden inte spred sig ut i den omgivande skogen. Alla svedjor hägnades för att undvika betning och trampskador av såväl vilt som tamboskap.

³⁰ Bladh 1995 s.123

³¹ Kardell et al 1980

³² Ibid.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ Kempe 1909 s.8

³⁸ Kardell et al 1980

³⁹ Hela avsnittet från Kardell et al 1980

Efter bränningen såddes svedjan, ofta redan dagen efter branden. Förklaringen till att man ville så direkt var att om det kom ett regn på askan kunde denna brinna ihop till en hård skorpa vilket försämrade resultatet avsevärt. Potatis och rovor skördades samma år som de sattes eller såddes och tiden för skörd var kring september. Rågen skördades i augusti året efter sådd.

Efter att man tagit ett par skördar lät man svedjan övergå till bete, och så småningom började skogen att kolonisera svedjan. Efter en period på 30-50 år hade skogen slutit sig så pass att man kunde återvända till svedjan och upprepa proceduren. Man undvek i möjligaste mån svårföryngrade marker och ibland lämnades även fröträd för att trygga återväxten. Detta tyder på ett långsiktigt tänkande hos den svedjande allmogen.

De redskap som användes vid arbetet var enkla, vilket är naturligt då stora delar av befolkningen inte hade råd att skaffa dyra redskap. Som exempel kan nämnas att som kratta för nedmyllning av frön användes ofta en granstam med ett antal grenar kvar längst ner. Till släckningsarbetet vid bränningen användes ofta blöta granruskor.

Avkastningen från svedjebruket

När det gäller avkastningen går åsikterna isär, men merparten av historikerna verkar vara överens om att grödor odlade på svedjor var välsmakande och höll en hög kvalitet.⁴⁰ Problemet var att svedjegrödorna hade sämre lagringsduglighet.

Vissa menar att avkastningen från svedjebruket var lägre än från åkern, utan att gå in på några siffervärden.⁴¹ Andra menar att avkastningen från svedjorna var högre och framförallt jämnare än från åkermarken. Förklaringen till detta anses vara att det rådde näringsbrist på åkern samt att man hade större problem med sjukdomar inom åkerbruket.

Avkastningen i reella tal varierar högst avsevärt mellan olika källor, men ett medelvärde på 10-12 ggr utsädesmängden har angetts för svedjebruket. Motsvarande medelvärde för åkern vid samma tidpunkt anges till 3-6 ggr utsädet.⁴² Ovanstående siffervärden gäller för råg, för potatis har så höga värden som 20 ggr utsädet angivits i vissa källor.⁴³

När man talar om avkastning kan man inte utelämna arbetsinsatsen som krävdes för att kunna erhålla skörden. Det visar sig då att svedjebruket var mycket arbetsintensivt. Orsaken till att det ändå var lönsamt var att arbetskraften var billig samt att det inte fanns några alternativ för en stor del av befolkningen. I litteraturen görs en jämförelse mellan 1800-talets rågodling på svedjor och rågodling på åker med dagens teknik. Skillnaderna är enorma. För att producera en viss mängd råg på svedjan gick det åt ca 75 dagsverken medan den moderna bonden med dagens teknik kan producera samma mängd på 0,25 dagsverken, d.v.s. två timmars effektiv arbetstid.⁴⁴

Avslutning

Utifrån den kunskap vi har idag råder det nog inga tvivel om att svedjebruket spelat en viktig roll genom historien. Det är nog ingen överdrift att påstå att svedjebruket i vissa

⁴⁰ Kardell et al 1980

⁴¹ Myrdal 1995, Inledning

⁴² Kardell et al 1980

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

delar av landet, under vissa perioder har varit en nödvändighet för allmogens överlevnad. Under bättre perioder har beroendet kanske inte varit lika stort, men det har antagligen utgjort ett viktigt komplement till det traditionella åkerbruket. Det är omfattningen i såväl tid och rum som gör svedjebruket intressant.

Jag hoppas att min essä manar till eftertanke när du som läsare vistas i skogen. Lek med tanken hur det kanske såg ut i den täta granskogen för 150 år sedan! Kanske låg där en nyfälld svedja som skulle torka över sommaren och eldas upp nästa vår. Kanske slet bonden med sin häst för att släpa hem det virke han behövde till vinterns renovering av sitt stall och sin ladugård. På vägen tillbaka till gården kanske han passerade sina drängar som lade sista handen vid den enkla inhägnad som omgav årets svedja alltmedan pigorna sådde rågen man köpt från Finland. Hemma på gården stod mäsken på jäsning, av denna skulle det framställas brännvin som skulle drickas efter att gården och grannarna eldat den lilla svedjan i kohagen. Kan du se bilden framför dig?

Litteratur

- Aronsson, K-Å. (1995). Om bränning och finsk kolonisation i den nordliga barrskogen. I: Larsson, B (red). Svedjebruk och röjningsbränning i nordens. s. 157-166. Nordiska museet. Stockholm.
- Bladh, G. (1995). Domboksmaterial från 1600-talet om finskt svedjebruk i Värmland. I: Larsson, B (red). Svedjebruk och röjningsbränning i nordens. s. 119-134. Nordiska museet. Stockholm.
- Engelmark, R. (1995). Experiment kring förhistoriskt svedjebruk. I: Larsson, B (red). Svedjebruk och röjningsbränning i nordens. s. 28-36. Nordiska museet. Stockholm.
- Kardell, L. & Dehlén, R. & Andersson, B. (1980). Svedjebruk förr och nu. Sveriges lantbruksuniversitet, Avdelningen för landskapsvård, Rapport 20, Uppsala.
- Kempe, F. (1909). Skogshushållning i Norrland - ett program. Almqvists & Wiksells. Uppsala.
- Lindman, G. (1993). Svedjebruket i Munkeröd. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, skrifter No 3, Kungsbacka.
- Myrdal, J. (1995). Inledning. I: Larsson, B (red). Svedjebruk och röjningsbränning i nordens. s. 5-13. Nordiska museet. Stockholm.
- Myrdal, J. (1995). Symposierapport. I: Larsson, B (red). Svedjebruk och röjningsbränning i nordens. s. 175-177. Nordiska museet. Stockholm.
- Tvensberg, P M. (1995). Det värmlandsfinske svedjebruket. I: Larsson, B (red). Svedjebruk och röjningsbränning i nordens. s. 5-13. Nordiska museet. Stockholm.